

Мельнікова Т. В.,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов № 1
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПАРОДИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ ТВОРІВ О. С. ПУШКІНА ЯК ЗАСІБ СТВОРЕННЯ ПАРОДІЙНОГО ЕФЕКТУ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ І. С. ТУРГЕНЄВА

Анотація. У статті проводиться узагальнення та систематизування зразків звернення до творів О. С. Пушкіна з метою пародичного використання у творчості І. С. Тургенєва. Аналіз представлено у тісному зв'язку з фактами біографії та ідейно-творчими поглядами письменника.

Ключові слова: пародія, пародичне використання, пародійний ефект, літературний об'єкт, літературна спадщина.

Постановка проблеми. У роботі проводиться узагальнення та систематизування наявних випадків звернення до творів О. С. Пушкіна з метою пародичного використання у творчості І. С. Тургенєва. Аналіз представлено у тісному зв'язку з фактами біографії та ідейно-творчими поглядами письменника. Звернення до подібного аспекту творчості Тургенєва дозволяє поглибити вивчення його спадщини та відкрити нові риси всевітньо відомого таланту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Приклади пародичного використання творів О. С. Пушкіна у творчості І. С. Тургенєва не отримали достатнього обсягу уваги з боку дослідників. Але той факт, що кількість звернень автора до цього творчого методу не є чисельною, не може служити підставою для обминання увагою яскравої та, безумовно, талановитої частини творчої скарбниці письменника. Можна перелічити відомих авторів, які взагалі надали окремі спостереження щодо питання пародичного використання у творчості І. С. Тургенєва: Н. Н. Страхов, Н. Л. Бродский, О. Адамович, С. С. Данилов, Г. П. Бердников, І. І. Доценко.

Мета статті полягає у тому, щоб надати узагальнене уявлення про звернення І. С. Тургенєва до творчого методу пародичного використання на основі творів О. С. Пушкіна, звертаючи увагу на аналіз функціонального аспекту.

Досягнення зазначеної мети автор намагається здійснити шляхом вирішення наступних завдань:

- 1) на основі загального вивчення літературної спадщини І. С. Тургенєва розглянути випадки пародичних використання творів О. С. Пушкіна;
- 2) проаналізувати функціональність пародичних використання творів О. С. Пушкіна у творчості І. С. Тургенєва;
- 3) прослідкувати відтінки художньої своєрідності пародичних використання творів О. С. Пушкіна у творчості І. С. Тургенєва.

Пародичне використання має в своїй основі відсутність спрямованості на літературний об'єкт. «Використання» є суто функціональним та стосується складових компонентів твору, що «використовується». Ці компоненти – мотиви, образи, ситуації, сюжетна схема, лексичний склад – всі ті озна-

ки, за якими твір піддається «впізнаванню». Суттєво те, що ставлення пародиста до автора твору при цьому залишається взагалі нейтральним або, навіть, доброзичливим.

Наприклад, загальновідомо, що І. С. Тургенєв ставився до О. С. Пушкіна з надзвичайною повагою [1, с. 132]. Неможливо уявити Тургенєва автором сатиричних пародій, спрямованих проти великого поета. Усі випадки звернення Тургенєва до творчості Пушкіна – лише пародичне використання загально відомих рядків. Наведемо приклади.

У листі до О. Єфремова від 5 (17) травня 1840 року Тургенєв пародично використовує уривок відомого вірша Пушкіна:

Подъезжая под Ижоры,
Я взглянул на небеса
И вспомнил ваши взоры,
Ваши синие глаза.
Використання виглядає:
Подъезжая под Висбаден,
Я взглянул на мои штаны;
И вспомнил ваши кудри
И что будет там Вы.

(Тургенєв додає гумористичне пояснення: «Мои штаны золотисто-желтого цвета» [1, с. 186]). Комізм досягається прозаїчністю, спрощенням стилю, має явно дружній характер і не спрямовується проти автора оригіналу або його творчості.

Ще один випадок, очевидно, має незавершену форму, але також очевидно «впізнається» за початком та ритмічною структурою. У Пушкіна це уривок вірша «Рефутация г-на Беранжера»:

Ты помнишь ли, ах, ваше благородье,
Мусье француз, г... капитан,
Как помнятся у нас в простонародье
Над нехристом победы россиян?
У Тургенєва використання виглядає:
Ты помнишь ли, Ефремыч благодатный,
Как в Риме мы с тобой по вечерам,
Беседой нашей, светской и приятной...

Знаючи, яким фривольним є зміст пушкінського вірша, що не призначався для друку, та схильність самого Тургенєва до деяких «вільностей», можна зробити певні припущення, в якій тональності автор хотів розповісти про спільне перебування з Єфремовим навесні 1840 року в Римі.

Пародійна творчість Тургенєва свідчить про те, що в окремих випадках об'єктом пародичного використання можуть бути літературні образи та герої, письменницька оцінка, журнал, літературний тип та інше. При цьому чітка межа між канонічною пародією та пародичним використанням зберігається.

У мемуарах П. В. Аненкова та Я. П. Полонського наводиться характерний приклад такого роду. Тургенєв дуже прихильно ставився до творчості молодих письменників взагалі та занадто високо оцінював творчі спроби К. Леонтєва. Коли ж В. П. Боткін у присутності Тургенєва висловив критичні судження щодо творів молодого автора, Тургенєв склав невеликий вірш, використовуючи «канву» пушкінського «Анчару» («Анчар»), зображуючи Боткіна у вигляді «древа яду», від якого гине все живе:

К нему читатель не спешит,
И журналист его боится,
Панаев сдуру набезит
И, корчась в муках, далее мчится [2, с. 393].

Цікавим є інше пародичне використання. Тургенєву подобалася спрямованість журналу «Сучасник» («Современник»), а «Вітчизняні записки» («Отечественные записки») викликали критику одноманітністю матеріалів: «Отечественные записки» напоминают мне – по мрачности своей дерево «Анчар» ... И если туча (т. е., Крестовский – или какая другая Муза в юбке) – оросит, блуждая, лист его дремучий... [1, с. 195].

Пародійний ефект цього використання засновується на переосмисленні слова «туча», яким Тургенєв позначає письменниць-жінок («ТЧ» – псевдонім А.Я. Кирьяновой, Крестовский – псевдонім Н. Д. Хвошинської).

У наведених прикладах пародичне використання виступає у Тургенєва аналогом критичного судження. Свою літературно-критичну функцію пародичне використання виявляє і у повісті «Два приятеля» (1853), де пародіювання спрямовується на нелітературні об'єкти, а окремі епізоди та образи пушкінського «Євгенія Онегіна» виконують службову функцію. Так, подружжя Тиходуєвих нагадують родину Ларіних, але ця схожість носить пародійний характер, тому що автор свідомо спрощує образи, починаючи з прозаїчного прізвища та закінчуючи провінціальністю поведінки членів родини.

Пародійно співвідносяться з Онегіним та Ленським образи В'язовніна та Крупіцина. Розмова героїв про дочок Тиходуєвих іронічно пародіює бесіду пушкінських героїв. У Пушкіна:

– Ну что ж, Онегин? ты зеваешь. –
– Привычка, Ленский. – Но скучаешь
Ты как-то больше. – Нет, равно.
Однако в поле уж темно;
Скорей! пошел, пошел, Андрюшка! <...>
Скажи: которая Татьяна?
– Да та, которая грустна
И молчалива, как Светлана,
Вошла и села у окна.
– Неужто ты влюблен в меньшую?
– А что? – Я выбрал бы другую,
Когда б я был, как ты, поэт.
В чертах у Ольги жизни нет.
Точь-в-точь в Вандиковой Мадонне:
Кругла, красна лицом она,
Как эта глупая луна
На этом глупом небосклоне.
Владимир сухо отвечал
И после во весь путь молчал.

У Тургенєва Крупіцин помічає, що потенційна наречена Вязовніна справила на нього тяжке враження: «Ведь,

не правда ли, не то? – Не то, – со смехом отвечал Борис Андреич. <...> Это постоянное самообожание, это скромное убеждение в собственных достоинствах, эта снисходительность ангела, смотрящего на нас с вышины небес.<...> Уж если на то пошло и в случае необходимости, я в двадцать раз охотнее женился бы на ее сестре: та по крайней мере умеет молчать» [3, с. 44].

Зовні бесіди друзів у Пушкіна та Тургенєва досить схожі, навіть у такій дрібниці, як буквальний повтор слів Онегіна («Пошел, пошел, Ларюшка!»). Але ця схожість лише формальна. По суті, Онегіну стає просто нудно після візиту до Ларіних, а В'язовнін висміює нікчемність Тиходуєвих.

Пародійно знижуючи образи, деякі сцени та ситуації пушкінського твору, Тургенєв допомагає читачеві глибше осмислити духовну самотність головного героя, «зайвої людини», у середовищі провінціального дворянства та одночасно об'єктивно оцінити самих В'язовніна та Крупіцина. Усім змістом повісті автор приводить читача до висновку, що Крупіцин – не Ленський, а В'язовнін – всього лише здрибнений Онегін. До того висновку приходять й сам В'язовнін. Він «думал, глядя на луну, стоявшую над белой чертой небосклона: «И это словно из «Онегина» ... «Кругла, красна лицом она ...» – но хорош мой Ленский и хорош я, Онегин».

Яскравим зразком пародичного використання як засобу висловлення негативного ставлення до чужих для письменника ідеологічних явищ може служити вірш Тургенєва «Батіг» («Кнут»). В ньому з пародією використовується пушкінський вірш «Квітка» («Цветок») від 1828 року. «Батіг» неодноразово друкувався та згадувався у збірках та статтях з посиланням на Тургенєва як можливого автора, та без будь-яких посилань. Вперше вірш побачив світ без зазначення автора у п'ятій книзі «Полярної зірки» О. І. Герцена і М. П. Огарьова за 1859 рік. Тургенєв вперше був зазначений як автор «Батога» у 1885 році у Женевській газеті «Спільна справа» («Общее дело»), березень, № 71. У російській легальній пресі за прізвищем Тургенєва вірш вперше був опублікований у 1906 році в журналі «Всесвітній вісник» («Всемирный вестник»). Але раніше до зібрання творів Тургенєва цей вірш не входив через відсутність безспірних свідочств про його авторство. Лише у 1986 його було опубліковано у 12 томі Зібрання творів та листів Тургенєва у розділі «Dubia».

Значного внеску щодо визначення авторства вірша було зроблено М.П. Алексеевим. У 1967 році «Батіг» з'явився у третій збірці Тургенєва з його великим коментарем [4]. Наведені автором непрямі докази підтверджують високий рівень вірогідності авторства Тургенєва. Це досить авторитетні свідчення сучасників, які його близько знали (П. О. Єфремов, М. А. Белоголовов); це неспростовні докази тайного співробітництва письменника з лондонськими віданнями Герцена та Огарьова, які першими опублікували вірш; і, нарешті, це сама хронологія віршу, що відноситься до кінця 1840-х – середини 1850-х років, часу найбільш активної епіграматичної та пародійної творчості Тургенєва. Результатом дослідження М. П. Алексеева є висновок про те, що «нет никаких оснований для утверждения, что «Кнут» не может быть написан Тургеневым» [4, с. 99].

Щодо підстав виникнення вірша «Батіг», то найбільш вагомим представляється публікація «Укладання про покарання карні та урядові» («Уложение о наказаниях уголовных и правительственных») 1845 року, яке скасовувало

покарання батою і замість нього вводило публічну ексзекуцію канчуком за тяжкі злочини – вбивство, крадіжку та інше. В. Г. Белінський у «Листі до Гоголя» («Письмо к Гоголю») назвав цю постанову уряду комічною заміною батою канчуком. Відомо, що Тургенєв спілкувався з критиком у Зальцбурні влітку 1847 року, коли той створював свій «Лист», та, імовірно, не раз бесідував про «Укладання».

Стаття М.П. Алексєєва присвячена здебільшого хронології «Батою» та виявленню вірогідних подій, що могли стати спонукальними мотивами для його написання. Сам вірш як твір пародійного жанру фактично залишився поза увагою вченого, який обмежився лише зазначенням того, що «Батю» представляє собою пародію на пушкінську «Квітку» [4, с. 99] та є спрямованим не проти Пушкіна чи його творчості, а проти негативних явищ російської дійсності.

Слід підкреслити, що Тургенєв створив не пародію на вірш Пушкіна, а лише талановито використав його як свого роду рамку, в якій він розмістив власний вірш. Зберігаючи ритміко-інтонаційний малюнок, строфіку, віршовий розмір «Квітки», Тургенєв корінним чином трансформує образну структуру, більшу частину лексики та, як результат, – загальний зміст віршу.

Головним героєм пушкінського вірша є квітка, що викликає у ліричного героя бажання розкрити її таємницю:

Где цвел? Когда? Какой весною?
И долго ль цвел? И сорван кем,
Чужой, знакомой ли рукою?
И положен сюда зачем?
На память нежного ль свиданья,
Или разлуки роковой,
Иль одинокого гулянья
В тиши полей, в тени лесной?
Це символ швидкоплинності життя:
И жив ли тот, и та жива ли?
И нынче где их уголок?
Или уже они увяли,
Как сей неведомый цветок? [5, с. 102]

У центрі вірша Тургенєва – ремінний батю («ременной кнут»), що є засобом покарання. На відміну від пушкінської квітки, він просякнутий людською кров'ю. Тургенєв зазначає, що «кнут – «опора трона», «друг святыни», ... «мирно чередуясь с палкой», ... «гулял по <...> мужичка» «на гумне» або «под сенью сарая».

Так, образно кажучи, «вишиваючи» по канві вірша Пушкіна «Квітка», який є зразком зворушливого ліризму та поетичної чарівності, власний узор, Тургенєв створив гостро сатиричний твір, в якому образ «кнута» стає «символом страны... родной» [4, с. 93] – кріпосницької Росії, з її соціальними протиріччями та непривабними сторонами.

Оригінальний зразок пародійного використання виявляє листування Тургенєва з А. А. Фетом. Суспільно-політичні погляди останнього в середині 1860-х та у 1870-ті роки все більше набували консервативного характеру. І Тургенєв неодноразово висловлював у листах до поета своє різко негативне ставлення до змін у його переконаннях. Так, коли Фет залишив спілку для допомоги літераторам та несхвально висловився про письменників та спілку, Тургенєв гнівно та обурено писав йому: «Довольно, Афанасий Афанасьевич. Довольно... Полно швырять... грязью! а то ведь эдак, пожалуй, соскользянешь в Каткова, в Булгарина упадешь!» [1, с. 505].

Надати яскравого емоційного забарвлення обуренню суспільною позицією Фета Тургенєву допоміг рядок, що належить Пушкіну та є останнім у написаній ним разом із В. Сологубом епіграмі:

Коль ты к Смиридину войдешь,
Ничего там не найдешь,
Ничего ты там не купишь,
Лишь Сенковского толкнешь
Иль в Булгарина наступишь!

Цей пушкінський рядок досить прозоро порівнює Булгарина з тим, у що іноді з необачності може вступити людина, та яскраво відображає його гидливе ставлення до особи редактора «Північної бджоли» («Северная пчела»). Причину такого ставлення Пушкін виклав у відомій сатиричній епіграмі:

Не то беда, что ты поляк:
Костюшко лях, Мицкевич лях!
Пожалуй, будь себе татарин. –
И тут не вижу я стыда;
Будь жид, – и это не беда;
Беда, что ты Видок Фиглярин.

Назвавши Булгарина (Фиглярін – це його епіграматичне ім'я) іменем французького авантюриста Відока, що певним часом був головою паризької поліції, Пушкін натякав на зв'язок письменника та журналіста з III жандармським відділенням. Відомо, що Булгарин дійсно неодноразово виступав у ролі «шпона», писав доноси на Пушкіна та інших письменників. Через це він викликав до себе у прогресивної інтелігенції негативне ставлення, що межувало з відразою. На Булгарина писали гострі епіграми не лише Пушкін, а й Д. Давидов, П. В'яземський, Є. Баратинський та інші. Тургенєв, пародійно використавши рядок Пушкіна («Иль в Булгарина наступишь!» – «В Булгарина упадешь!»), зблизивши Фета з М. Н. Катковим, чий суспільно-політичні погляди відрізнялись відвертим антидемократизмом, недвозначно попереджав свого адресата про небезпеку його «падения» – скатування у реакційний табір.

Цікаво, але, якщо врахувати, що спільний експромт Пушкіна та Сологуба є не що інше, як пародичне використання рядків вірша О. Ізмайлова, присвяченого книго-торговцю та видавнику Смирдіну («Когда к вам ни придешь, / То литераторов всегда у вас найдешь, / И в умной дружеской беседе / Забудешь иногда, ой-ей, и об обеде»), то можна зазначити, що перед нами той рідкісний випадок, коли матеріалом для пародійного використання служить само пародичне використання.

Висновок. Детально вивчивши випадки звернення І. С. Тургенєва до творчості О.С. Пушкіна з метою пародійного використання, (у тому числі у рамках його епістолярної спадщини), можна дійти до загального висновку про їх спрямованість. Об'єктом уваги автора, з сатиричним або гумористичним відтінком, ставали ідеологічні та творчі позиції сучасників, події суспільно-політичного життя, а крім того, прості, побутові речі, що мали значення для Тургенєва як звичайної земної особи, що вміла дружити, горювати та веселитися.

Література:

1. Тургенев И. С. Полное собрание сочинений и писем: в 28 т. – Письма: в 13 т. (1831–1883) / И. С. Тургенев. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1961–1969.

2. Полонский Я. П. И. С. Тургенев у себя в его последний приезд на родину [Текст] / Я. П. Полонский // И. С. Тургенев в воспоминаниях современников: В 2 т. – М.: Худож. лит., 1969. – Т. 2. – С. 387-438.
3. Тургенев И. С. Полное собрание сочинений и писем: в 28 т. – Сочинения: в 15 т. (1834–1883) / И. С. Тургенев. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1960–1968.
4. Алексеев М. П. «Кнут». Стихотворение, приписываемое Тургеневу [Текст] / М. П. Алексеев // Тургеневский сборник. Материалы к Полн. собр. соч. и пис. И. С. Тургенева. Вып. 3. – Л.: Наука., 1967. – С. 92-100.
5. Пушкин А. С. Цветок [Текст] / А. С. Пушкин // Избранное. – К.: Радянс. писат., 1974. – 240 с.

Мельникова Т. В. Пародическое использование произведений А. С. Пушкина как способ создания пародийного эффекта в творческом наследии И. С. Тургенева

Аннотация. В статье проводится обобщение и систематизация случаев обращения к творчеству

А. С. Пушкина с целью пародического использования в творчестве И. С. Тургенева. Анализ представлен в тесной связи с фактами биографии и идейно-творческими взглядами писателя.

Ключевые слова: пародия, пародическое использование, пародийный эффект, литературный объект, литературное наследие.

Melnikova T. Parody application of O. Pushkin's works as a device for parody effect creation in I. Turgenev's creative heritage

Summary. The generalization and systematization of I. Turgenev's parody application of O. Pushkin's works is given in the article. The analysis is performed in close connection with Turgenev's biography and creative views.

Key words: parody application, parody, parody effect, literature object.